

Dansk jul i 300 år

Fra sulebord til gaveræs

Jul
i Den Gamle By

Den Gamle By

Indholdsfortegnelse

Indledning	2
Fra sulebord til juletræ	3
Den Gamle Bys juleudstilling Dansk jul i 300 år	6
1625: Juleaften hos en velhavende købmand	6
1723: Julestue hos borgmesteren i en provinsby	7
1797: Juleaften hos en velhavende embedsmand	11
1809: Jul hos digteren	12
1811: Juleaften hos en statseembedsmand i København	13
1841: Jul hos en fattig familie i en stor provinsby	14
1848: Juleaften hos digteren	14
1849: Juleaftensdag i almueskolen	17
1850: Juleaften hos en farvermester i en stor provinsby	17
1864: Jul i en stor købmandsgård, december	18
1885: Jul hos bageren i en større provinsby	21
1895: Juleaften hos en skræddermester i København	22
1919: Juleaftensdag hos modisten i Lemvig	23
Gaveræs i mørketiden	24
Noter	25

Indledning

Det er sigtet med Den Gamle Bys juleudstilling at belyse, hvordan og hvornår de enkelte elementer i den moderne juletradition er opstået. Men det har været lige så væsentligt at skildre den julefest, der gik forud, og som var grundlaget for, at guldalderens borgerskab kunne reformere juleskikkene, så de svarede til deres livsform.

Undersøgelserne, der ligger til grund for udstillingen afslører, at den danske jul har gennemlevet tre hovedfaser:

- Det overdådige julebord, hvis aner fortæber sig i forhistorien
- Julestuerne, som havde deres storhedstid omkring 1700
- Juletræs julen, der blev opfundet af købstædernes dannede borgerskab i perioden 1800-1850.

Museumsbyens huse er ikke genrejst i kronologisk rækkefølge. Derfor ligner den en rigtig købstad, og derfor må man følge en bestemt rute, hvis hele udviklingen skal opleves i den rigtige rækkefølge.

Juletræet hos farveren, 1850

Fra sulebord til juletræ

Den Gamle Bys bygninger og interiører belyser borgerskabets smag og livsform gennem 400 år. Derfor rummer museet enestående muligheder for lade gæsterne træde ind i julefesten, som den har formet sig gennem den 300 års periode, hvor den ændrede sig fra bondesamfundets sulebord til borgerskabets gaveræs og juletræsfest. De enkelte udstillinger er udformet som øjeblikbilleder. De beskrives i afsnittet Dansk jul i 300 år.

Museets historiske rammer sætter imidlertid også en grænse for, hvor langt tilbage i tiden, julens rødder kan belyses. Udstillingen skal ikke opfattes sådan, at julen opstod for 300 år siden. Det står nemlig fast, at julen i Skandinavien er meget gammel. Gennem hele den kristne periode og endnu tidligere, har der eksisteret forskellige former for julehøjtid. Man mangler imidlertid et detaljeret kendskab til hvordan julefesten normalt forløb. De sparsomt bevarede historiske kilder nævner i reglen kun de helt ekstraordinære tildragelser. Derfor er det fortrinsvis de ualmindelige og dramatiske tildragelser under højtiden, der i datidens øjne gjorde julen berettiget til at blive nævnt på skrift, som i 1130 da kong Niels' søn Magnus inviterede Knud Lavard til julefest i Roskilde og ham myrde inden julehelget var forbi.

Den ældste beretning om vinterens fest på vore breddegrader finder man hos den byzantinske historieskriver Procopius, der nedfældede sin beretning om herulerne omkring 550 evt. Efter at have lidt nederlag til langobarderne i Norditalien, skulle herulerne ifølge Procopius have rejst gen-

nem danernes land til det yderste nord ved oceanet, for at bosætte sig der:

"Thule er ekstraordinær stor; ti gange større end Britannien. Og det ligger langt mod Nord. Paa denne Ø er Marken for det meste øde, men i den beboede Del bor 13 talstærke Folk, hver med sin egen Konge. Paa dette sted finder vidunderlige Ting sted hvert eneste Aar. For Solen ved Sommersolhverv gaar aldrig ned i 40 Dage, men er altid at finde over Jorden i denne Periode. Men ikke mere end seks Maaneder senere, omkring Vintersolhverv, er Solen aldrig at se paa denne Ø i 40 Dage, men konstant omsluttet af Nat. Og naar 35 Dage er gaaet af denne lange Nat, bliver visse Mænd sendt til Toppen af Bjergene – for dette er deres Skik – og naar de fra dette Sted kun lige kan se Solen, bringer de Bud tilbage til Folket nedenfor at inden fem Dage vil Solen skinne paa dem. Og hele Befolkningen fejrer en Fest ved disse gode Nyheder, og dette sker i Mørke. Og dette er den største Fest som de Indfødte i Thule har."¹

Selv om man ikke nøjagtigt kan stedfæste hvor Procobius' Thule var lokaliseret, så går man i dag ud fra, at han beskriver forholdene på den skandinaviske halvø. Man kan forestille sig, at festlighederne har haft omtrent samme forløb i det danske område.

Højtidens navn: jul er i sig selv et signal om festens høje alder. Ifølge de islandske sagaer kaldtes festen for "jólablót". Her ofrede man aftenen før blotet et vildsvin til frugtbarhedsguderne Frey og Frig.

Efter at vildsvinet var ofret lagde alle deres hånd på det døde dyr, og sværge-
de en ed. Derefter lagde man hånden på
"bragafull" - det hellige krus med julebryg,
og gentog eden.

Den ældste historisk troværdige beret-
ning om den nordiske jul stammer fra
ca. 875. Det er en beretning om Harald
Hårfagers julefest; men sprogforskningen
henfører ordets oprindelse til før 500. Der
hersker ikke meget tvivl om, at midvinter-
festen oprindeligt er blevet kaldt jul i hele
Nordeuropa; men omkring 1400 vandt de
kristne betegnelser Christmas og Weih-
nacht over det hedenske navn i England
og Tyskland.² Den ældste kristne kilde til
den nordiske jul stammer fra 1070. For-
fatteren er biskop Adam af Bremen. Han
fortæller med øjenvitner som kilde, at

*"Hvert niende Aar plejer de at holde en
Fest i Uppsala, fælles for alle Sveriges
Landskaber. Af alt levende ofres der ni
Handyr, og med deres Blod er det skik af
forsone Guderne. Men Kroppene ophæn-
ges i Lunden... der hænger ogsaa Hunde
og Heste sammen med Mennesker. En kri-
sten Mand har fortalt mig, at han har set
72 Lig i Lunden, Mennesker og Dyr
ophængt i flæng".³*

Det må retfærdigvis nævnes, at selv om
Adam Af Bremens værk er en af de mest
værdifulde kilder til generelle forhold i
Norden på dette tidspunkt, så var det
skrevet til Paven som et argument imod
at oprette et bispesæde i Lund. Man kan
derfor med rette antage, at hans ærinde
var at fremhæve nordboernes barbariske

sæder overfor paven; men da der fra Dan-
mark kendes lignende beretninger om
juleofre fra andre kilder, må man gå ud
fra, at juleofringerne til en vis grad oprin-
deligt har været en del af vores jul.

I løbet af 1500-tallet begynder kilderne at
tegne et mere detaljeret billede af julefe-
sten. Helt frem til 1600-tallet formede den
sig hovedsagelig omkring det overdådi-
ge julebord. Her samledes hele den store
husstand, der prægede datidens forråds-
økonomi, omkring andagt og vellevned
i de tolv arbejdsfrie helligdage mellem
juledag og helligtrekonger.

Julekager hos husmoderen i Havbogade, 1927

Julemaden i Borgmestergården, 1625

Jul

i Den Gamle By

Denne fest passede perfekt til bondesamfundets økonomi i vores klimabælte med fire markante årstider. I november og begyndelsen af december kunne det bedst betale sig for datidens bønder at slagte alle de grise, man ikke skulle avle videre på året efter. Det betød, at man i årets mørkeste tid også stod med årets største overflod af let fordærvelig mad.

Kirkeårets næst vigtigste højtid, der markerede Jesus' fødselsdag, blev således i hjemmene markeret af et overdådigt ædegilde, der strakte sig over tolv dage omkring sulebordet. Det var en rent verdslig fest, der ikke havde mange berøringsflader med den kristne højtid kirken markerede. I hjemmene hos menigmand florerede en række traditioner, som havde mere tilknytning til den oldnordiske forestillingsverden end til det kristne univers. Det var først begyndelsen af 1800tallet, at det lykkedes det dannede byborgerskab og fremtrædende kirkefolk i forening at skabe en helt ny tradition, der byggede på det kristne julebudskab og med juletræet satte børnene i centrum.

I begyndelsen af 1800tallet blev byernes borgere langs større indflydelse på samfundslivet. Det var primært hovedstadens solide og veluddannede familier, der satte dagsordenen, men købstædernes borgere fulgte dem lige i hælene. Handel og håndværk var det økonomiske grundlag for disse guldalderfamilier. Selv om velhavende købmænd kunne stå i spid-

sen for anseelige købmandsgårde, så var den gennemsnitlige husstand noget mindre, end tilfældet havde været hos bønderne i 1600- og 1700-tallet. Byernes økonomiske puls var ligeledes i begyndelsen af 1800tallet så hurtig, at der selv i årets mørkeste tid var travlhed hos både håndværkere og købmænd. Det kom til at afspejle sig i de nye juletraditioner.

Den Gamle Bys juleudstilling

Dansk jul i 300 år

1625

Juleaften hos en velhavende købmand

| Renæssancestuen i Borgmestergården, 1. sal. Indgang fra Torvet.

Et par generationer efter reformationen, omkring år 1600, stod julens kristne islæt stærkt markeret, så Christian IVs pragtbibel ligger selvfølgelig fremme på bordet. Men man sporede alligevel stadig elementer af folketro samt ældre tiders lys- og madfest.

Den 24. december blev præget af, at det var den sidste lejlighed til at arbejde med juleforberedelserne. I de følgende tolv dage frem til Hellig Tre Kongers Aften måtte man kun udføre det mest nødvendige arbejde. I det samme tidsrum måtte julebordet aldrig stå uden mad, ligesom der uafbrudt skulle brænde lys på bordet. I praksis løste man problemet med mæden, ved at der altid stod julekage eller hvedebrød og øl på bordet. Ellers bestod julemaden af risengrød, ridset med et kors, hvori der var puttet en smørklat, desuden skinke, blodpølse og forskellige andre pølser samt grønkål og æbleskiver.

Om aftenen den 24. spiste man et let måltid. Julenat sov alle hustrandens medlemmer i stuen, hvor der var strøet rigeligt med halm. Dermed delte man så at sige leje med frelseren og omdannede hele rummet til en slags forløber for julekrybberne. Nogle steder redte man også op til Kristus med en ekstra bunke dyner.

I juledagene brugte man rumlepotten flittigt. Dens støj kunne, mente man, jage onde onder bort. Samme virkning opnåede man med bøsseskud.

Julegaver fandtes. Men de var meget anderledes end i vore dage. De var små værdifulde ting, som husets herre delte ud, for eksempel en sølvmønt, en sølvske, et bæger, en ring eller der kunne blot være tale om julekager og julebrød.⁴

1625 | Julen i renæssancen bar stadig præg af ædegilder. Julebordet er det centrale, og Christian den. IV's pragtbibel optager en betydelig del. Der er strøet hal på gulvet som forberedelse til fælleslejet julenat.

Den Gamle Bys juleudstilling

Jul
i Den Gamle By

1723

Julestue hos borgmesteren i en provinsby | Borgmestergårdens barokstue, 1. sal – 'Pyramidesalen'

Julestuerne var legegilder, som man skiftedes til at afholde hver anden eller tredje aften og nat hele juletiden. Ofte begyndte man først, når de to højhellige juledage var overstået; men så blev man også ved lige til Helligtrekongersaften. Det var gilder, hvor maden betød mindre end lege. Til gengæld drak man tæt. Man rullede simpelt hen tønden med julebrygget ind i stuen til fri afbenyttelse.⁵

*"En velstillet Kone i Kerteminde var saa drukken i Juledagene, at hun knap kunde staa paa Benene, og da hendes Mand for at undgaa Klammeri søgte at slippe udenfor, forfulgte hun ham med disse Ord: "Gak Djævelen i Vold! Varst Du Mand, som Du burde være, lagde du mig min Juletønde ind.""*⁶

Før julelegene kunne begynde skulle gaverne - især dem til børnene - fordeles.⁷ På borgmesterens bord, er der stillet en kurv med en piv-i-røv-hest, en vogn, en lille violin, en vugge med dukke, en fløjte og en rangle, så han kunne bestemme sig for hvem, der skulle have hvad.

At man legede betød, at man underholdt sig selv og hinanden med sange, lege eller undertiden hele små komedier. "Bro, Bro Brille" er opstået som sådan en juleleg. Andre populære lege var "frierleg",

1723 | Julebukken og rumlepotten – man havde tiltro til, at julebukken og rumlepotten kunne skræmme det onde bort.

at nippe strå" (fra hinanden – kun med man havde i hænderne. En anden leg læberne!), eller man gættede hvor mange nødder var at "hugge brænde", hvor at en dreng blev løftet i arme og ben, hans bagdel blev så brugt som rambuk mod en anden drengs ende. Julelegene kunne til tider være ret vovede. I komedien "En julestue". lader Holberg borgmester Jeronimus sige:

*"Ak, havde jeg blot en daler for hver en mødom, som er løbet af stabelen på en julestue, så var jeg en rig mand!"*⁸

Dansk jul i 300 år

Til julestuernes foreteelser hørte også julebispens. Fra 1700-tallets Næstved har man en beretning om julebispens. En af festdeltagerne blev "bispeviet" med følgende remse:

*"Her vier vi os en Julebisp, den giver vi
Nødder og Æble, men den vi havde ifjord,
den gav vi Døden og Djævl?"*

En karl blev klædt ud som præst, og fik en anden karl som "Degn ved sin Side". To og to gik festens deltagere op foran de to, hvor de blev "viet" under et vrøvleritual. Når alle på denne måde havde fået nye partnere, skulle parrene ofre til bispen. Hvis julebispens ikke var tilfreds med offergaverne, slog han gaverne i ansigtet med en våd klud.

Et af julestuernes højdepunkter var, når julebukken kom til syne. Det var en udklædt karl, som skulle se skræmmende ud. Han svinede alle til på det groveste. Jo værre hans sprog var, desto mere overdådigt blev han trakteret med kager, nødder og øl. Når bukken var tilstrækkelig velbeværtet forsvandt "den" igen. Ideen var, at den tog alt det onde med sig, og dermed sikrede fortsat lykke og fremgang.

Julebukken er et eksempel på, hvordan gammel overtro i 1600-tallet var blevet forandret til en selskabsleg.

1723 | Ankeret med øl var en af de vigtigste bestanddele, hvilket gav julestuerne et præg af løsslupne drikkegilder. På boret anes børnenes julegaver samt hellig-trekongers lyset.

Den Gamle Bys juleudstilling

Jul
i Den Gamle By

1723

Julestue hos borgmesteren i en provinsby fortsat | Borgmestergårdens barokstue, 1. sal – 'Pyramidesalen'

Mens man i begyndelsen af 1700-tallet rynkede på næsen af de frivole julestuer, så havde de været holdt i det bedste kredse 100 år forinden.

"Om hun ikke dansede, legte Jul og gjorde sig lystig med Pfalzgreven af Rhin og andre, mens vi laa for Fjenden og blev skudt udi Armen"

skrev en harmdirrende Christian IV til Christine Munk i 1632.¹⁰ Måske er det ikke så underligt, at kongen forbød julestuerne med en reces i 1646. Forbuddet blev gentaget i Kristian Vs danske lov fra 1683. Selv om der i den følgende tid kom flere forbud, var det alligevel fornødent i Kristian Vs helligdagsforordning fra 1735 at fastslå: "De saakaldte Julestuer forbydes aldeles..."¹¹

Trods disse gentagne forbud ser det ud til, at julestuerne trivedes fint i store dele af samfundet langt op i 1800-tallet. Rigstelegrafens direktør, Peter Faber, skrev omkring 1851 julesangen Sikken voldsom trængsel og alarm. 5. strofe lyder:

*"Op ad dagen går man byen rundt,
trækker vejret lidt, det er så sundt.
Alle folk er i den nye stads,
Men om aften er der fint kalas.
Gud velsigne den, som først opfandt
Det at lege jul og give pant.
Unge pige, lad os lege skjul,
Giv mig kun et kys, det er jo jul..."*

Det viser tydeligt, at den meget lovlydige og dannede Faber var fuldt fortrolig med julestuerne 120 år efter, at de var blevet aldeles forbudt. I form af borgerforeninger, fagforeninger og boligforeningers juletræsfester levede julestuerne videre langt op i 1900-tallet.

'Broe, Broe, Brille'-legen fra 1700-tals julestue

Dansk jul i 300 år

1797

Juleaften hos en velhavende embedsmand. | Borgmestergårdens Louis XVI-stue, 1. sal

Det er juleaften kl. 23.00. Børnene er lagt i seng, tyendet har fri, og der er ikke ryddet op. Stuen er indrettet som hos en velstillet borgerfamilie. Det dannede borgerskab fulgte levende med i samtidens dramatiske begivenheder, ikke mindst den franske revolution. Det har udmøntet sig i, at husets søn har fået en legetøjs guillotine. Datteren har fået en dukke klædt som madame Tussaud.

Periodens velstand i store dele af borgerskabet var baggrunden for, at der var relativt mange gaver til børnene: bolde, dukkeseng, top og pisk samt kæphest og sabel. Hos købstædernes borgere var julestuernes tid nu omme. I stedet aflagde dannede personer kortvarige julevisitter. Man udvekslede de såkaldte nytårsvers, en tidlig forløber for julekortet.

Nytårsversene, eller klappkortene, som de også blev kaldt, fungerede også som julegaver mellem nære familiemedlemmer.

Stuen afspejler aftenens forløb. Biblen ligger på bordet sammen med moderens strikketøj. På bordet står en halvspist julekage, en opsats med pebernødder, en karaffel vin og halvtomme glas.

1797 | tidens dramatiske begivenheder på den internationale scene smittede af på børnenes gaver. Sønnen har fået en legetøjs-guillotine og datteren en himmelseng med tilhørende "madame Tussaud dukke".

1797 | Til jul sendte man nytårsvers eller klappkort, forløberen for julekort, ud til familie og venner.

Juleaften 1797 hos en velstående borgerfamilie. Bordet er fyldt med resterne af juletraktelementet: julekage, rødvin, godter og konfektvenner.

Den Gamle Bys juleudstilling

Jul
i Den Gamle By

1809

Jul hos digteren | Borgmestergårdens Empire sengekammer, 1. sal

Gran blev indført til Danmark i midten af 1700-tallet. To generationer senere begyndte borgerskabet at eksperimentere med dette stedsegrønne islæt i den danske vinter under juleforberedelserne.

Digteren Adam Oehlenschläger gik hvert år i begyndelsen af december på Kultorget i København og købte mængder af grangrene. Af dem byggede han en granhytte i stuen, mens alle gulve i lejligheden på Kongens Nytorv blev dækket med rughalm.^{xii} Her sad han og fortalte eventyr for sine børn i skumringstimen.

Hytten og langhalmen var en romantisk gendigtning af julekrybbe-motivet fra 1600tallet, der blev omplantet til borgerskabets mere noble livsform. Skikken lever fortsat blandt andet på Egeskov Slot på Fyn.

Børnenes julegaver i familien Oehlenschläger kender vi fra et brev sendt til Adam Oehlenschläger fra hans kone i 1817. Han fejrede det år jul i Italien, mens resten af familien holdt jul hos familien Borries i København. Digterens datter, Lotte, fik en dukke i bondedragt og en sykurv. Sønnen Johannes fik et gevær og en sabel, og lille William fik en lille kanon.¹³

Julen hos den romantiske anlagte digter i 1809. På denne tid eksperimenterede borgerskabet med at anvende gran-udsmykning i stuerne til jul dette eksempel kendes fra digteren Ohlenschlägers hjem.

Dansk jul i 300 år

1811

Juleaften hos en statsembedsmand i København | Borgmestergårdens guldalderstue, 1. sal

Skikken med at tage et grantræ ind i stuen kom til Danmark via Tyskland. Allerede i 1773 finder vi en beskrivelse, som fortæller, at "der er kun få dannede familier i Holsten, der ikke fejrer frelserens fødsel til jord ved at tænde lys på en gran, hentet fra skoven og sat ind i stuen"¹⁴ Efter den holstenske sædvane var træet pyntet i hertugdømmernes farver med røde, hvide og blå lys. De blev fæstnet til grenene med små lerklumper. Julepynten bestod der udover af frugter og kagefigurer.¹⁵ Københavns første egentlige juletræ med lys stod tændt juleaften 1811 hos den unge dr.phil. Martin Lehmann. Han var præstesøn fra Holsten, og havde utvivlsomt kendt den tyske skik med pyntede juletræer fra sin barndom.¹⁶ En af de yngre slægtninge til en af gæsterne ved denne minderige julefest, Alfred Hage, fortæller:

"Alle Værelserne til Gaden var oplyste, især eet, og uden for Vinduerne stod der ved Femtiden mange Mennesker, der højlydt gav deres Forundring til Kende. Det var nemlig rygtedes i Kvarteret, at Folk i Ny Kongensgade havde set, at der nogle Dage i Forvejen var bragt et loftshøjt Grantræ ind i Stuerne. Godtfolk spærrede øjnene op. Sladderen gik, det Forlød, at Træet skulde have tændte Lys paa Græne. Derfor var Nysgerrige stimlet sammen for at se, hvorledes det vilde gaa. Nogle troede vel, den unge Doktor og hans yndige Frue var blevet gale... De, der ej kunne styre deres alt for store Iver efter

*at kikke ind af andres Ruder, satte Stiger op til dem, for at kunne titte ind under Gardinerne."*¹⁷

I 1813 fik også familien Oehlenschläger juletræ. Den stolte fader har beskrevet den lille Lottes eget juletræ således:

*"I julens tid, just da det vintergrønne, det lille grantræ stod for Lotte smukt, og tydet helligt på det barnligt skønne med lette guldblade og forsølvet frugt"*¹⁸

De første juletræer vakte stor forargelse ikke mindst i kirkelige kredse. En af de hårdeste kritikere var den unge Grundtvig. Han skrev advarende artikler om det ugudelige juletræs væsen omkring 1820. I 1822, da sønnen Johan var blevet født, anskaffede Grundtvig sig dog selv et juletræ. Året efter, i 1823 skrev han så salmen "Da sender os Gud et Juletræ" til træets ære.¹⁹

Synet der mødte de nysgerrige godtfolk, der lurede ind gennem vinduerne hos Lehman

Den Gamle Bys juleudstilling

1841

Jul hos en fattig familie i en stor provinsby | Lille Rosengården, Vestergade

Manden i huset sover en brandert ud, stadig med den tomme brændevinsflaske i hånden. Hans ældste datter hjælper til i køkkenet hos en af byens store købmænd, hvor hun også bor. Mandens yngste datter, sidder ved spisebordet med et bundt svovlstikker i hånden. Denne lille pige forsøger at sælge hjemmelavede svovlstikker på gaden i et forsøg på at tjene lidt penge. Tiggeri var forbudt, men man måtte gerne sælge ting. At sælge svovlstikker er et skjult tiggeri. Juletræs-julen var på dette tidspunkt stadig forbeholdt de velstillede i købstæderne. På landet og hos småkårsfolk rakte pengene ikke til juletræ og udsmykning i stuerne.

Synet af den fattige familie, kunne nemt ligne et billede fra H.C. Andersens eventyr, "Den lille pige med svovlstikkerne".

1848

Juleaften hos digteren

| Borgmestergårdens Chr. VIII-stue, 1. sal

Fra 1810 til 1840 slog juletræet for alvor igennem hos embedsmænd og bedrestillede borgere. Da Peter Faber i 1847 skrev den monumentale "Højt fra træets grønne top", var det juleaften hos sin egen solide borgerlige familie, han skildrede. Stuens sorte stol har oven i købet tilhørt Peter Faber, så det har været naturligt at lade sig inspirere af sangen til genskabelsen af den første udviklede juletræs-jul.²⁰

Træet stod i et skæppemål fyldt med sand. Lysene fastgjorde man til grenene med nåle. Ud over gaverne er træet pyntet med lækkerier: æbler, honningkager, og pebernødder i fine udklippede papirnet. Der er også kræmmerhuse med godter. Kræmmerhusene er af den snoede slags, som købmandens butiksvend stod og drejede bag disken. Det ender i en spids foroven, hvor det er forsynet med en strop af sejlgarn.

Den øvrige pynt er lavet af papir. Særlig interessante er sprællemænden og jacobsstigen. Den sidste er lavet af premierløjtnant Tønne Bloch, Århus, før 1837. Julegaverne blev hængt på grenene. Når der ikke var plads til flere, stillede man resten under træet. Overfor børnene forklarede man gavernes placering ved, at nisserne under juleaftensmiddagen var kommet ned fra loftet med alle de rare ting til børnene, som nisserne havde lavet i løbet af sommeren. Nisserne er som bekendt drilagtige, derfor havde de ikke kunnet dy sig for at gemme nogle af gaverne mel-

Dansk jul i 300 år

Digteren Peter Fabers juletræ fra 1848. Træet er smykket med de nationale farver, lys, godter og julegaver.

lem træets grene.²¹ Det var også pyntet med lækkerier. Børnene fik først lov til at se træet, når lysene var tændt. Det spændende element var så, hvem der skulle have hvad.

Det er et skandinavisk og tysk særtræk, at børnene får julegaverne allerede den 24. om aftenen. Dansen omkring træet er skandinaverne faktisk ene om. Første gang vi møder den er netop hos Peter Faber i Højt fra træets grønne top. Det ligger snublende nær at antage, at dansen omkring juletræet er opstået, fordi børnene skulle have hjælp til at tøjle utålmodigheden og tage alle træets detaljer i øjesyn samt ikke mindst finde alle gaverne på det uoverskuelige grantræ, inden spændingen udløstes om, hvem der skulle have hvilke gaver.

Det at tage et barn i hver hånd og gå rundt om træet, mens man synger, kan opfattes som en elegant og pædagogisk løsning på et presserende problem. Dermed forklares også, hvorfor juletræerne og julesangene for alvor slog igennem samtidig, nemlig mellem 1825 og 1850. En af de ældst kendte kilder til dansen omkring juletræet stammer fra kontorchef W. Kornerup, der var tilknyttet Nationalbankens afdeling i Århus midt i 1800-tallet.

Den Gamle Bys juleudstilling

Jul
i Den Gamle By

1848

Juleaften hos digteren fortsat

| Borgmestergårdens Chr. VIII-stue, 1. sal

Om julen i Århus beretter han i 1843:
"Juleaften dette Aar tilbragte jeg paa
Marselisborg, hvor vi dansede omkring
Juletræet, overnattede dér og kørte næ-
ste Morgen tidlig med Frøknerne Meulen-
gracht til Froprædiken i Aarhus Domkir-
ke."²²

Juleaften i 1848 i et digterhjem. Der er dækket pop til julehygge efter middagen. Godterne er peber- nødder, æbler, nødder og figner.

Denne sprællemænd kunne godt være drengens julegave.

Jakobstigen var sirligt klippet ud og hængte hele vejen fra stjernen til gulvet.

1848 | De gaver som var for store til at hænges på træet, er i stedet lagt neden under.

Dansk jul i 300 år

1849

Juleaftensdag i almueskolen

| Skolen fra Kerteminde, Skoletrappen

Den sidste dag før julen havde børnene små gaver med til læreren som et supplement til de skolepenge, der udgjorde størstedelen af hans løn. Det kunne være skillingmønter de såkaldte degnelus, vokslys eller æbler. Læreren samlede tingene i en kurv. Inden børnene blev sendt hjem til jul, sang man julesalmer og læreren læste juleevangeliet højt for dem.

1849 | Sidste skoledag før jul i 1849. eleverne har haft gaver med til læreren. Det er lys, æbler og penge. Et vigtigt supplement til hans løn.

1850

Juleaften hos en farvermester i en stor provinsby

| Farverens dagligstue, Torvet

I visse borgerlige kredse blev juletræet ligeså meget pyntet til glæde for de voksne som for børnene. Pynten var derfor blevet mere raffineret: Lys i alle farver, komiske papfigurer, guldæbler og vindruer - lutter symboler på frugtbarhed. Omkring fodstykket har man opbygget en rabat af urtepotter med blomstrende blomster dækket af mos. I denne "skovbund" er der anbragt kunstige Skt. Hansorme, mariehøns samt springgæs.

Også juleaftens traktement er blevet mere raffineret. Til velkomst har man fået champagne, derefter risengrød, hare, pølse, oksetunge, æg, julekage, kaffe og te. Gaverne er pjattегaver, som fordeltes ved lodtrækning: Et bind af Stændertidende og murbrokker med opdigtet antik oprindelse. Ellers udgøres de af et sjal, en sølvske, snustobaksdåse, en tysk nøddeknækker samt en tinsoldat og en danserinde i et papirslot.²³

Den Gamle Bys juleudstilling

Jul
i Den Gamle By

1864

Jul i en stor købmandsgård, december

| Købmandsgården, Toldbodgade

I 1863 skrev Johan Krohn juleklassikeren over dem alle: Peters Jul. Da den i 1880'erne for alvor slog igennem, fik den i høj grad en funktion som facitliste for den vellykkede og hyggelige jul. Netop den version af højtiden mange i dag forbinder med "de gode gamle dage".

Udstillingerne i Købmandsgården skal med tiden dække alle aspekter af livet i en købmandsgård. Dermed bliver det muligt at følge julens forberedelse, som det sker i Peters jul. Købmanden selv sidder tilsyneladende travlt optaget af forretninger i sit kontor. Men ser man nærmere efter, afsløres det, at han klipper små papirflag til juletræet med sin saks.

*"Papir han klipper med en Sax,
Men naar jeg kommer ind han strax
Sin Stads i Skuffen gjemmer"*

I spisestuen har moderen travlt med at forberede julebordet. Familiens fineste sølvtøj er i god tid fundet frem og pudset. Børnene har fordrevet noget af ventetiden med at klippe julepynt. Midt i 1800-tallet var det blevet almindeligt, at ikke blot de voksne udvekslede gaver med hinanden, men også at børnene gav de voksne hjemmelavede gaver.

"Og mor sit sølvskab aabnet har... juleklassikeren over dem alle, Peters Jul blev til netop i årene op til 1864. her ser man det julebord, som kunne have mødt Peter og hans familien.

*"Sit Sølvskab Mor nu aabnet har
Og Stadsestagen frem hun ta'er,
Den med de mange Arme"
"Og Søster Hanne syr og syr;
Hun siger Julen er saa dyr
Hvergang hun Grisen ryster.
Til Faer hun har en Pibesnor
Af Perler, og til Bedstemoer
Hun hækler paa en Trøster."*

Dansk jul i 300 år

Nu som før spillede maden en vigtig rolle. Men 1600tallets flæskemad var nu afløst af det, som skulle blive borgerskabets faste julemenu: Risengrød og gåsesteg. Gåsens størrelse passede perfekt til borgernes husstand. Dertil kom, at den kunne købes på Torvet.

*"Og Moer har Peberkager bagt;
Jeg ved det, jeg har selv dem smagt,
Da de var ganske varme"
"Se først skal vi ha'e Risengrød;
Selv lille Hans paa Mutters Skjød
Kan ogsaa "Mandlen" finde.
Naar Faer skær Hul paa Gaasen saa,
Han løfter mig, jeg kigge maa
Til Svedskerne derinde.
Vi trækker Gaasekrog for Spøg,
Og tænk, en stor Klat Syltetøj
Skal den som vinder have."*

Der er altid travlhed omkring det åbne ildsted i Købmandsgårdens køkken. Mens risengrøden passer sig selv i hækassen, har køkkenpigen travlt med at koge klejner i den store malmgryde. Når klejnedejen slipper op, er det tid til at stege en pandefuld runde æbleskiver i den store æbleskivepande.

Juletræet i husets sal var det store samlingspunkt. Storken i toppen kender man fra kunstnerfamilien Skovgaard og størstedelen af træets pynt var spiselige godter.

1864. | Juletræet fra Peters Jul, opstillet i Købmandsgårdens sal.

Den Gamle Bys juleudstilling

1864

**Jul i en stor købmandsgård, december
fortsat** | Købmandsgården, Toldbodgade

Dagligtuens julepynt er sparsom. De fotografiske visitkort, som fylder skålen på det lille bord, er typiske for perioden. De er souvenirs fra de mange julevisitter, der er blevet aflagt i Købmandsgården i dagene op til jul.

Illustreret Tidendes julenummer ligger fremme. Der er slået op på H. Olriks juletegnning af nisser og engle i slagsmål omkring et juletræ. Umiddelbart vil man i dag tro, at billedet forestiller nisser, som stjæler børnenes julegaver, mens englene forsvarer dem. Sådan forholder det sig slet ikke. Ifølge underteksten forsøger nisserne, der jo er et levn fra den hedenske folketro, at lægge julegaverne under

, mens Guds engle er i færd med at jage dem bort, for at de ikke skal forplumre julens budskab.

Alle voksne drog selvfølgelig til juleguds-tjeneste juledags morgen. Børnene var derfor overladt til sig selv i dagligstuens kakkelovnsvarme. De har siddet og leget med de nye jule-gaver.

*"Hanne og jeg og min lille Broer,
Vi sidde her ved det store Bord
Og lege saa dejligt paa Dugen.
Da Faer og Moer i Kirke gik,
Alt Juletøjet frem vi fik;
Vi er ganske ene i Stuen.
Tinsoldaterne staa paa Rad,
Og Søster Hanne laver Mad
Til naar Exercitsen er omme"¹²³*

1864 | Mens de voksne er til gudstjeneste juledag,
leger børnene med julegaverne.

Dansk jul i 300 år

1885

Jul hos bageren i en større provinsby

| Bagerbutikken i Algade

Juleaftensdag var årets travleste handelsdag for alle butikshandlende i 1880'erne; men den største travlhed var dog hos bagerne. Normalt blev der tændt op i bageovnen klokken 3.30 om morgenen.

Så var den tjenlig til bagning mellem klokken 6 og klokken 11. Den 24. december blev der fyret op igen over middag, så ovnen kunne være klar til strømmen af køkkenpiger med julegæs midt på eftermiddagen.

Længe efter at støbejernskomfuret havde vundet fodfæste i danske køkkener, fortsatte man med at sende julegåsen til bageren. De fleste gæs var for store til komfurovnene. Dertil kom, at bageren fra gammel tid havde erfaringen, der sikrede at julemiddagen blev god.

For at holde styr på den ofte store mængde gæs, brugte bagerne almindeligvis at stikke et halvt spillekort i rumpen på hver gås. Den anden halvdel fik pigen med hjem igen. Når gæssene så ved femtiden blev afhentet, var det nemt at se hvilken køkkenpige, der skulle have hvilken gås udleveret.

1885 | Gåsen hos bageren, ligger klar til afhentning af den retmæssige ejer.

Den Gamle Bys juleudstilling

Jul
i Den Gamle By

1895

Juleaften hos en skræddermester i København | Svendborghuset, Vestergade

'Det er klunketidens smag for det overlæsedede, som man finder i stuens møblement, der går igen på juletræet. Klunketidens juletræer var overdænget med al slags pynt. I toppen af dette eksemplar sidder en engel, men ellers var stjernen almindeligvis at finde her. Fra tyske fabrikker i Thüringen importeredes mængder af glaskugler og farvestrålende figurer.²⁵

På det lille bord ved døren ses en lille julekrybbe. Selv om det er en katolsk skik, passede de små figurer så fint ind i klunketidens stuer, at man tog dem til sig. Visitkortskålen på det ovale bord er fyldt med julekort. Denne juleskik vandt frem i Danmark efter 1880. Også på dette felt var forudsætningen at finde i den tyske industri. I løbet af 1890'erne kom der fart i produktionen af vittige danske julekort fortrinsvis med nissemotiver.²⁶

Julegaverne blandt andet et dukkehus og en dampmaskine blev pakket ind i papir, som tidens skik foreskrev. Vrimlen af pynt på træet levnede ikke plads til selv de mindste julegaver. De blev i stedet placeret omkring juletræsfoden, som nu ofte var af støbejern. Klunketidens Bibel – i kalveskinsbind med guldtryk – ligger fremme i vrimlen af nips, men den syner ikke af meget sammenlignet med Illustreret Tidendes julenummer og det farvestrålende Blæksprutten. Bladet udkom første gang i 1880 under navnet Oldfux. Det var først i 1889, at titlen blev ændret til Blæksprutten.

Klunketidens julepynt var ligeså overlæsedet, som periodens møblering. Til den traditionelle pynt er kommet farvede glaskugler, der importeres fra Tyskland.

Den megen pynt på træet har sendt alle gaverne ned under træet, gaverne er nu pakket ind i papir.

Dansk jul i 300 år

1919

Juleaftensdag hos modisten i Lemvig

| Lemvighuset, Toldbodgade.

I stuen er der dækket op til byens julehandlende fruer, mens de sidste juleforberedelser finder sted. Træet står pyntet med dannebrogssflag, og afspejler den markante nationale stemning, som herskede over hele landet i lyset af afstemningen om Sønderjyllands tilhørsforhold.

Som noget nyt er træet forsynet med elektriske lys. På grund af brandfaren ved stearinlys på tørre grene, blev elektriske juletræskæder introduceret i Danmark allerede i årene omkring 1920.

Om eftermiddagen blev de sidste julegaver pakket ind, inden de kom ned til de andre under træet. Stuerne var pyntet med grene, og den danske opfindelse, juledekorationen, fandt plads i en af stuerne side om side med julekrybben og den fine tyske spilledåse. Gaverne lignede

Det har elektriske lys, og det er rigeligt dekoreret med fehar.

sig selv. Drengen ønskede sig en legetøjs-ubåd og pigen et dukkekomfur.

Ser man godt efter, ligger Biblen et eller andet sted. Det er noget nemmere at få øje på Blæksprutten anno 1919. Børnenes julebog årgang 1919, er en nyskabelse. Den blev distribueret gennem skolelærerne.

På bordet ligger mange julekort sammen med resterne af julemærkearket. Julemærket er det eneste verdensomspændende danske bidrag til julen. Mærket blev opfundet af senere postmester Einar Holbøll i 1904.²⁷

Juletræet hos modisten i Lemvig står pyntet i spisestuen og gaverne er ved at blive pakket ind. Den netop overstående verdenskrig sat sine spor i drengelaget: Sønnen får en legetøjs ubåd..

Gaveræs i mørketiden

Her slutter Den Gamle Bys julekavalkade, men den opmærksomme gæst vil bemærke, at der stadig mangler mange uundværlige "juleklassikere".

Kalenderlyset tændtes første gang under besættelsen, og den første låge i en dansk julekalender blev lukket op 1. december en gang i begyndelsen af 1930'erne. Julekalenderen opstod i Tyskland. Det første blev udgivet af forlæggeren Gerhard Lang i München i 1903.²⁸

Mange vil sikkert også savne juleudsmykning i butiksvinduerne og granguirlanderne i gaderne, men de sås første gang i 1930'erne. Det samme gælder juletræet med lys på torvet.

Man bemærker desuden, at juleskikkene fra 1600- og 1700-tallet efter en nutidig betragtning ikke skaber julestemning. Den kommer først med borgerskabets juletræ i perioden 1810-1850. Vore juletraditioner er altså ikke særlig gamle målt med historiens alen.

En af de ældste er den, der i nutiden praktiseres som artikuleret kvalme over den kommercielle jul, der helt er druknet i gaveræs. Man kunne med nogen ret kalde det for vores næstældste juleskik. Holbergs omtalte komedie, Julestuen fra 1724 er faktisk ment som en udlevering af den åndsforladte, frivole og tomme jul, der efterhånden helt savnede højtidens åndelige og religiøse kerne. I 1820 var selveste Grundtvig ude i et lignende ærinde. Det var juletræet, der fik ham i harnisk.

Han kaldte det for hedenskab midt i en kristen fest. Betegnende nok fik han selv juletræ to år senere, da han selv blev far.

Måske ligger julens sande styrke i, at skikkene er under konstant glidende forandring. Det sikrer, at højtidens formsprog til alle tider opfattes vedkommende for dem, der holder den i hævd. Julen er jo også børnenes fest, og en tradition med tyve år på bagen forekommer oldgammel, når man selv kun er tolv.

Noget af det mest fascinerende ved julen er, at de nye "klassikere" lever side om side med traditioner, der er lige så gamle som Danmark. Den ældste er faktisk navnet. Ordet jul er den oldnordiske betegnelse for drikkegilderne ved vintersolhverv. Vi kender betegnelsen helt tilbage fra omkring 900. Det år havde, fortæller skjalden Torbjørn Hornklove, den norske konge Harald Hårfager besejret en række småkonger. Derpå "drak han jul på havet", for allerede som barn havde han fået "lede ved ildhygge og ved at sidde inde i den varme kvindestue".²⁹

Bemærkningerne om "kvindestuer" og "ildhygge" fortæller, at det vi i dag forbinder med julestemning, julestemning, i de rigtig "gode gamle dage" blev opfattet som tøjsejagt af "rigtige mænd".

Noter

- ¹ Procobius beretning om herulerne. Bogen om krigene bind VI. De gotiske krige, kap. XV, 4 ff. Jf. H.B. Dewing: Procobius, bind 3, 1964, s. 415-17. Her citeret fra Hans Ellekilde: Vor danske jul gennem tiderne, 1943, s. 13.
- ² Hans Ellekilde Vor danske jul Gennem tiderne, 1943, side 3.
- ³ Samme sted side 68 f.
- ⁴ Jf. Troels-Lund: Dagligliv i Norden i det sekstende Århundrede, bind 4: Årlige fester. 6. Udgave 1969, red: Erik Kjersgaard.
- ⁵ Iørn Piø: Bogen om Julen, 2. Udg. 1980, s. 112.
- ⁶ Jens Bircherod: Palæstra antiquaria, 1688. Her efter Hans Ellekilde s. 295.
- ⁷ Forlægget til udstillingen i Pyramidesalen er: Holberg: En Julestue, 1724. Komediens er henlagt til borgmestergården i Ebeltoft juleaftensdag 1723.
- ⁸ Jf. Holberg: En Julestue, 1724. Komediens handling er henlagt til borgmestergården i Ebeltoft, juleaften 1723.
- ⁹ Efter Mathias Moths Ordbog over det danske sprog. Her citeret fra H. Ellekilde. Side 301
- ¹⁰ Samme værk s. 281.
- ¹¹ Samme værk s. 323.
- ¹² Hans-Edvard Nørregård-Nielsen: Gyldne Dage og mørke Nætter, 1994, s. 28f.
- ¹³ Hans Ellekilde: Vor danske jul gennem tiderne, 1943, s. 434.
- ¹⁴ Her citeret fra Iørn Piø: Bogen om julen, 1990, side 204.
- ¹⁵ Træets pynt er udvalgt på basis af dokumenterede tyske juletræer fra 1700-tallet. Jf. Torkild Hinrichsen: Der Weihnachtsbaum, i Altonaer Museum in Hamburg: Thüringen, "Das gläserne Paradies", 1997 s 16 ff.
- ¹⁶ Iørn Piø: Bogen om julen, 1990, s 204.
- ¹⁷ Alfred Hages Erindringer, her efter: Iørn Piø: Den Gamle Jul. 1989, s. 28 f.
- ¹⁸ Her citeret fra Iørn Piø: Bogen om julen, 1990, s. 205.
- ¹⁹ Her efter Iørn Piø: Den Gamle Jul. 1989, s. 29 f.
- ²⁰ Jf. også H.C. Andersen: Grantræet, 1846.
- ²¹ Benno Blæsild: Julenissens kulturhistorie, 2003, s. 19.
- ²² En Kjøbenhavners meddelelser om sit hjem og sin by 1820-50, København 1924, side 130.

- ²³ Denne opstilling er udarbejdet på grundlag af: H.C. Andersen: De to Baronesser, 1848; samme Den standhaftige Tinsoldat, 1840 samt Hans Engbergs En kærlighedshistorie, 1844.
- ²⁴ Forlæget til juleudstillingen og alle de bragte citater i Købmandsgården er fra Johan Krohn: Peters Jul, 1. udgave 1866.
- ²⁵ Paul Greiner: Glaskünstler und Bürger in Hamburg i Altonaer Museum in Hamburg 1997, s. 124.
- ²⁶ Jf. Benno Blæsild: Fra nytårsvers til nissekort, historien om danske jule- og nyt årskort før 1950, 1997.
- ²⁷ Benno Blæsild: Fra nytårsvers til nissekort, historien om danske jule- og nyt årskort før 1950, 1997, s. 20f.
- ²⁸ Felicitas Höptner: Deutsche Weihnachtstraditionen, 2002, side 149.
- ²⁹ Her efter Lørn Piø: Det festlige år, 1997, s. 134.